

ОСНОВНИ МОМЕНТИ В ДЕЙНОСТТА НА МИНИСТЪРА НА НАРОДНОТО ПРОСВЕЩЕНИЕ РАЙЧО КАРОЛЕВ

Емил Инджов

Дейността на Райчо Каролев като министър на народното просвещение е разгледана отчасти в някои общи трудове, посветени на развитието на българското учебно дело след Освобождението¹. В тях е обърнато внимание предимно на законодателната политика на министъра, а останалите инициативи, непонятно защо, не са посочени. Настоящата статия си поставя за задача да изясни всички основни моменти в работата на Райчо Каролев като ръководител на българското образование през посочения период и да поправи някои неточности на предишните изследователи.

В края на юни 1884 г. Райчо Каролев е назначен за министър на народното просвещение в съставения от П. Каравелов кабинет. Оглавяването на просветното министерство от тази личност е посрещнато от мнозина с очаквания за реформи в учебното дело, които да издигнат българското образование на нивото, на което то стои в развитите държави. В поредица от статии в „Търновска конституция“ очертава някои от основните промени, които министърът трябва да предприеме. Според тях е необходимо да се обърне по-голямо внимание на началните и трикласните училища, а не на реалните гимназии и да се открият специализирани учебни заведения, в които да се подготвят работници и земеделци, а не чиновници².

Скептицизъм относно избора на Райчо Каролев изразяват либералите-цанковисти³, а по-умерена позиция изразява Консервативната партия. Те заявяват, че Райчо Каролев заедно с В. Радославов и Ил. Цанов има „не щастието, а нещастieto“⁴ да е министър за първи път, и предупреждават, че неговото име ще бъде написано на черната дъска, ако не оправдае признанието си. Няколко месеца по-късно консерваторите отбелязват, че въпреки това те посрещат назначението на Райчо

Каролов за министър на народното просвещение с очаквания за промени както в самото министерство, така и по отношение на българското образование⁵.

Пренебрежение към личността на Райчо Каролов изразява и С. Радев. В своя фундаментален труд “Строителите на съвременна България”, като описва горните събития, той характеризира новия министър на народното просвещение като “неизвестен дотогава никому”⁶. Това мнение е основано на факта, че до този момент Райчо Каролов действително не заема висш държавен пост и не е част от политическия елит на Княжеството. Но независимо от всичко това да се твърди за човека, който създава и утвърждава Габровската гимназия като водещо учебно заведение в страната, участва в изграждането на новата образователна система и възстановяването на държавността на свободна България, че е никому неизвестен, е твърде пресилено и крайно като оценка.

Разнопосочните мнения относно качествата и бъдещето на Райчо Каролов като министър на народното просвещение са продиктувани най-вече от политическата ситуация в Княжество България. Появата на всички квалификации и оценки в пресата са израз на острите борби, които партиите водят за властта. Затова напълно естествено е победилата в изборите партия, която излъчва неговата кандидатура за този пост, да е настроена положително към неговата личност, а опозицията, в лицето на консерваторите и либералите-цанковисти, да изразява своя скептицизъм.

Райчо Каролов пристига в София на 9 юли⁷ и пристъпва към изпълнението на непосредствените си задължения. Първоначално проявената неувереност и колебливост оправдава скептичните настроения относно успеха на неговата бъдеща дейност. За отговорността и трудностите на новия пост споделя и самият Райчо Каролов. В свое писмо до жена си от 17 юли той пише: “Министерската длъжност е много по трудна от директорската, но надявам се и нея да извърша, ако би само повече време да се стои на този пост, за да има челолюб време да го изучи по-обстоятелно”⁸.

Преди началото на учебната година Райчо Каролов извършва редица кадрови промени на ръководни постове в министерството, подчинените ведомства и училищата. Те са продиктувани от решенията

на управляващата партия, от личните предпочитания на Райчо Каролев и най-вече от пристрастията на министър-председателя П. Каравелов. По този начин направените смени в ръководството на учебното дело имат за цел да поставят на управленски постове лица, които са удобни на управляващите. Райчо Каролев е задължен да се придържа към кадровата политика на своята партия, не се съпротивлява на никое от взетите решения и ги привежда в действие. От гледна точка на този факт може да се твърди, че по-голямата част от уволненията и назначенията не са негово дело, а на министър-председателя.

Големи трудности министърът среща при намирането и назначаването на квалифицирани учители, защото повечето от тях работят в държавната администрация срещу много по-високо заплащане. Поради тази причина той прибегва до услугите на завършилите гимназисти, за което понася много критики⁹. Други административни задачи, които Райчо Каролев изпълнява през първите месеци от своята служба, са отпускането на парични помощи за нуждаещите се училища и определянето на стипендиите за учещите се.

Много важен момент за бъдещата дейност на министъра е определянето на новия бюджет на МНП. Неговото обсъждане започва на 24 декември в Народното събрание. В основата на първата остра дискусия по просветния бюджет стои въпросът относно премахването на длъжността „главен секретар“ на МНП и нейната замяна с инспектор на правителствените училища.

Този спор за Райчо Каролев не е от голямо значение. Според него наименованието на длъжността не е важно, а дейността, която ще изпълнява. Той се нуждае от човек, който да извършва определена работа в Министерството и в определени моменти да инспектира училищата. При положение, че лицето се занимава само с инспекция, то ведомството се лишава от хора, които да подпомагат дейността на министъра след премахването на учебния съвет¹⁰. Когато е запитан конкретно коя от двете длъжности предпочита, министърът отговаря: “Искам главен секретар, който да инспектира и училищата”¹¹. Това искане не е прието и при гласуването депутатите подкрепят длъжността инспектор на правителствените училища.

От особена важност е дебатът по въпроса за учителските заплати. Райчо Каролев, който е запознат в подробности с този проблем,

застава зад искането за по-високо възнаграждение на преподавателите и директорите на учебните заведения¹². “Пак откак съм постъпил аз в Министерството, заявява той, постоянно търся учители и не мога да намеря и с тая плата даже, нежели ако се намали. При това... тия учители треба да бъдат с висше образование, не може да се вземе за такъв каквото да е. Освен туй треба да знаете, че учителите имат голема работа: това е умствен труд, а не друго; и умственний труд е всякога несравнено по-тежък от друго... И това не трябва да се забравя, че на тия хора оставяме да възпитават децата ни, да ги правят бъдещи граждани. Ако бъдат платени добре, ще гледат и те много добре работата си. По цел свет се стремят, колкото е възможно, да се подобри състоянието на учителите, по-големи плати им определят и по-малко часове отколкото у нас.”¹³

При обсъждането на новата училищна структура той се противопоставя на предложението за закриване на Петропавловската и Самоковската духовна семинария с аргумента, че българският народ има нужда от духовно образование¹⁴. Същата позиция изразява и по отношение на Търговското училище в Свищов, като взема предвид неговото голямо значение и възможността за самоиздръжка¹⁵. Депутатите и бюджетната комисия приемат неговите аргументи и учебните заведения продължават да функционират.

От поведението на Райчо Каролев по време на обсъждането на бюджета на МНП проличава неговото принципно съгласие за по-голямата част от предвидените разходи. Проявява се като застъпник на интересите на учителите в дебата за определяне размера на техните заплати. Тази негова реакция е породена от факта, че той е запознат много добре с финансовите им проблеми още от времето, когато е директор на Габровската гимназия. Неговите протести срещу намалението на заплатите са породени и от трудностите, които той среща при намирането на висококвалифицирани учители при новите обществено-икономически условия. При определянето на новата училищна структура се стреми да запази някои от добре уредените и с важно стратегическо или национално значение училища. Приема и предложенията за откриване на училища, свързани с развитието на българските народни занаяти и родната индустрия, от което може да се направи извод, че Райчо Каролев не е противник на професионалното образование.

Следващата стъпка в дейността на министъра на народното просвещение е законовото уреждане на основното образование. С тази цел в началото на 1885 г. той предлага на вниманието на народните представители два законопроекта: “Законопроект за народните и частни училища в Българското Княжество”¹⁶ и “Законопроект за окръжните училищни инспектори”¹⁷.

Текстът на първия законопроект, както и изложението към него, е заимстван с малки изключения от проектозакона на Д. Агура, съставен през 1883 г.¹⁸ Това се доказва от сравнителния анализ на двата документа и в досегашните научни изследвания, посветени на проблемите на българското следосвобожденско образование, единствено В. Йорданов¹⁹ и М. Радева²⁰ обръщат внимание на това. В своя научен труд “Културната политика на българската буржоазна държава 1885–1908” последната пише: “Законът на Каролев урежда първоначалните и класните училища. В него се възприема идеята на законопроекта на Агура и се извършва първият приложен на дело опит за компромис между общообразователното и професионалното училище”²¹.

В заглавието Райчо Каролев прибавя думата “частни“, защото законопроектът урежда функционирането и на този вид учебни заведения. В структурно отношение той напълно повтаря създаденото от неговия предшественик, като само глава IX, посветена на окръжния училищен съвет, е преименувана на “Учебна сесия на окръжния съвет”²², а в глава X е обяснено, че за инспекторите се предвижда създаването на отделен закон²³.

В “своя” проект министърът не включва онези параграфи, които третираат въпроса за допускането на чужди поданици да преподават в български училища (§§ 79, 148). Той дава право на училищното настоятелство да уволнява и назначава учители (§§ 44, 87), докато в проекта на Д. Агура тази задача е поверена на инспекторите (§§ 96, 100). Райчо Каролев отхвърля възможността за откриване на длъжност подучител (§ 106). Другите различия са свързани с промени в сумата на глобите и учителските заплати, като проектът на Д. Агура е по-благоклонен към възнаградението на преподавателите в главните училища, което не може да е по-малко от 1600 лв. (§ 119), докато при предложения от Райчо Каролев проект тя е занижена на 1400 лв. (§ 106).

Възприемането и утвърждаването на просветните идеи на консерваторите от страна на либералната партия е парадокс в политическото развитие на Княжество България. В този случай не може да се приеме, че Райчо Каролев несъзнателно заимства идеите от законопроекта на Д. Агура, защото той е много добре запознат с всички постановления, свързани с българското образование след Освобождението. Извършеното е пряко нарушение на авторството на важен нормативен документ, след като министърът го подписва от свое име. Чрез това плагиатство той показва, че е много по-лесно да представиш чуждите идеи за свои, отколкото да създадеш собствен законопроект за народното образование.

Предложеният от министъра законопроект е приет, като по време на обсъждането депутатите правят някои изменения и допълнения. Под наименованието “Закон за обществените и частните училища”²⁴ той е утвърден на 30 януари 1885 г. с княжески указ № 3²⁵. Следващото разглеждане на основните моменти в този законодателен документ не е продиктувано от съображение, че изложените идеи за развитие на българското основно образование са лично на Райчо Каролев, а защото той е съпричастен към тях, като ги прокарва и узаконява чрез Народното събрание, което представлява съществен момент в неговата дейност като министър на народното просвещение.

Законът определя два вида училища – обществени и частни (чл. 1). Първите се поддържат от общините, околиците и държавата, а вторите от вероизповедни общини, съставени от български поданици, частни лица и дружества. Обучението обхваща два курса – първоначален и главен (чл. 2). Първият е четиригодишен и задължителен за всички деца, а вторият е тригодишен (чл. 6). “Целта на първоначалното училище е да развие ума и тялото на децата, да упъти нравственото им развитие; да подбуди любовта им към книжевноста и да им даде най-необходимите за всеки гражданин познания. Целта на главното училище е да уякчи и да разшири познанията от първоначалното училище и да подготви децата към специално образование” (чл. 5)²⁶.

В чл. 7 наред с основните учебни предмети законът обръща внимание на гражданското учение. С това се предполага, че всяко дете ще получи знания за политическата система и закони в държавата и ще знае своите права и задължения като член на едно конституционно

общество. Като основен предмет е въведена и гимнастиката, чрез която трябва да се развият физическите способности на ученика. При преподаването ѝ се препоръчва да се въведат военни елементи, които да разпалят войнския дух, гражданската доблест, храброст и решителност при всяко дете²⁷.

От предвидените за изучаване предмети в главното училище прави впечатление, че е препоръчано при изучаването на химия да се обърне особено внимание на земеделието и индустрията (чл. 7). Това от своя страна предопределя развитието на професионалното обучение, с което се прави опит за компромис между общообразователното и специалното обучение. За съжаление този стремеж към професионално образование остава записан само в закона, защото идеята не се осъществява на практика, тъй като главните училища продължават да се оформят като общообразователни и почти никъде не се откриват специални класове. Основната причина за това е, че тяхното отваряне изисква много повече средства и висококвалифициран педагогически персонал, какъвто за момента липсва. Друга причина е фактът, че общообразователните училища привличат повече учениците, защото служат за подготовка на административни кадри и са стъпало за издигане на хора от долните към горните обществени слоеве²⁸.

Изработването на учебните програми по отделните предмети Райчо Каролев предвижда да стане от национален учителски събор (чл. 8), за провеждането на който Народното събрание отпуска 10 000 лв.²⁹ “Учителите, заявява министърът, имат нужда да се събират по между си, да знаят кои как преподават предметите, как прилагат и развиват програмите, да си четат образцови уроци – това е прието в целия свет. В същото време учебниците, по които се преподава, виждат техните достойнства и недостатъци. Недостатъци по програмите могат да се разясняват и въобще по всеки училищен въпрос. Ето главната цел на тоя учителски събор”³⁰.

Според закона пряко задължение на всяка община е да има първоначално училище (чл. 8). В случай, че нейната територия е много голяма, тя се разделя на няколко училищни участъци (чл. 11), а при невъзможност сама да издържа свое училище с разрешение на МНП се съединява с друга (чл. 12). Откриването на главните училища става от общините, околиците и окръжията (чл. 16). За обособяването на нов

клас се иска разрешение от МНП (чл. 18) с цел да се избегне назначаването на неквалифицирани преподаватели или закриването му по средата на учебната година поради липса на средства.

Издръжката на училищата се осъществява от самите общини, които всяка година определят необходимите средства (чл. 19). Училищните разходи се покриват от приходи от недвижимите имоти, доброволни помощи, постъпления от църквите, $\frac{1}{4}$ от печалбата на общината в земеделската каса и от предвидения бюджет за училищата (чл. 26). Когато сумата от тези приходи се окаже недостатъчна, тогава остатъкът се събира от данъкоплатците съобразно тяхното материално положение и размера на останалите данъци, които плащат (чл. 27). За подобряване на финансовото състояние е предвидено всяка община да учреди отделен училищен фонд. Постъпленията в него трябва да се набавят от недвижими имоти, остатъци от бюджетните разходи, дарения и завещания от частни лица, глоби в полза на учебното заведение и приходи от земи, работени от населението в полза на училището (чл. 29). Ролята на правителството във финансирането на учебното дело се ограничава само в подпомагане на най-бедните общини (чл. 22). От събраните средства общините са длъжни да правят разходи за построяване на нови училища, поправка на старите, отопление и почистване, поддържане на материалната база и осигуряване на заплатата на педагогическия и обслужващия персонал (чл. 21).

Общината се грижи за училищата посредством училищното настоятелство (чл. 31). То е съставено от кмета, който е председател, и от четирима души, избрани при избора на общински съвет (чл. 33). Утвърждаването се извършва от министъра на народното просвещение, който също така има право да го разпусне, когато дейността му вреди за развитието на училищата (чл. 37). При разисквания на въпроси от педагогически характер директорът на учебното заведение има право на съвещателен глас в училищното настоятелство (чл. 72).

Основните задължения на училищното настоятелство са: да се грижи за материалното благоденствие; да управлява училищния фонд; да закупува учебници; да подпомага бедните деца; да назначава учителите; да наблюдава тяхната работа и да им изплаща заплатите; да следи за редовното посещаване на учебните занятия от учениците и да налага наказания на безотговорните родители (чл. 42) .

В глава V са засегнати в най-общ план въпросите на учението. То е ръководено от принципите за безплатност и задължителност, които са постановени в Търновската конституция. Всеки родител или настойник е длъжен да изпраща детето си на училище, когато то навърши шест години (чл. 45). При положение че той не направи това без основателна причина, му се налага глоба. Безплатният характер на обучението се заключава в това, че ученикът не плаща нищо на учителите и общината. Но това не означава, че техните родители не плащат за поддържането на училищата, като дори е разрешено в главните да се взема такса от по-заможните (чл. 68).

Като прогресивни законоположения може да приемем разрешението за сформирани на смесени първоначални училища, въпреки че то е продиктувано от финансови съображения (чл. 56), откриването на вечерни училища, с което се цели намаляването на неграмотността сред по-възрастните (чл. 64) и допускането на частното обучение с условието, че ученикът ще трябва да положи годишен изпит (чл. 46).

Законът за обществените и частните училища подробно регламентира правата и задълженията на учителите. При обсъждането в Народното събрание в доклада на парламентарната комисия е изтъкнато, че никое правителство до този момент не взема под внимание материалното положение на педагозите. “Като че сми съвършено забравили, се казва в него, техните патриотически дела в турско време за подигането на народа и подбуждението му да търси религиозна и политическа независимост... Даже, през време на българската свобода... учителите бидоха преследвани, затваряни, хулени, унижавани, клеветени и едва ли не бе подигнат цел един поход против тех от страна на самото правителство, на чиновниците в свободното княжество... Ето защо народното представителство треба най много да се спре върху постановленията относително учителите и да се съгласи да ги обезпечи материално, да ги предохрани от всички частни и правителствени произволи и каприции, особено сега, когато постоянно им се налагат се повече и повече задължения, когато работата им се увеличава и когато им се приспособяват доста строги дисциплинарни мерки.”³¹

Изискванията за упражняване на учителската професия са учителят да е български поданик; способността му да е потвърдена от МНП; навършени най-малко 17 години; безупречно минало; при-

позната нравственост; телесно и душевно здраве (чл. 69). В първоначалните училища назначаването на педагозите се извършва от училищното настоятелство (чл. 88), а в главните училища се изисква разрешението на окръжния инспектор (чл. 99).

Чрез закона се прави опит за отстраняване на нискоквалифицираните и неспособните учители и заменянето им с отговарящи на изискванията преподаватели. Постановява се, че четири години след влизането му в сила за учители в първоначалните училища ще се допускат само тези, които притежават държавно свидетелство, придобито след изпит в педагогическо или средно учебно заведение (чл. 90). Според степента на образование преподавателите се разделят на три разряда. Към първия спадат тези, които завършват държавно педагогическо училище или притежават учителско свидетелство, към втори – тези, които имат завършено главно училище, и към трети – тези, които завършват временни педагогически курсове (чл. 93).

За първи път повсеместно е въведена длъжността главен учител (директор). Неговото назначение в първоначалните училища се осъществява от окръжния инспектор, а в главните от министъра, след препоръка на инспектора и съгласието на училищното настоятелство (чл. 71). В дисциплинарно и учебно отношение училищата се управляват от самите учители, които представляват учебния съвет (чл. 72).

Важно законоположение е забраната за допълнително натоварване на учителите със задачи от административен и общински характер с изключение на тези, които желаят да пеят в църква. Също така не им е позволено да развиват стопанска дейност, като се занимават с търговия и занаяти (чл. 74).

Прогресивно постановление е разрешението на жените да преподават в мъжките първоначални училища и на мъжете в девическите (чл. 92). Това представлява опит за премахване на половата дискриминация в българското образование сред преподавателите.

В закона са уредени дисциплинарните наказания на учителите, които извършват нарушения. По степента на тяхната сила те са: подсещане от кмета; укор от инспектора; изваждане от служба в общината и изключване от учителство в цялото окръжие. Последното се налага от инспектора със съгласието на постоянната комисия към общината и одобрението на министерството (чл. 84).

Либералната партия не изпълнява поетите обещания по отношение на по-високото материално възнаграждение на учителите и те остават само добро пожелание. На първоразрядните учители в първоначалните училища е определена годишна заплата в размер на 1200 лв. За второразрядните и треторазрядните сумите са съответно 800 и 400 лв. (чл. 94). Минималното парично възнаграждение на учителите в главните училища е 1400 лв. (чл. 102). За директорите е предвидено увеличение, като в първоначалните училища то е 100 лв., а в главните 200 лв. (чл. 73). Учителите, които работят в продължение на пет години в една община, получават увеличение от 1/10 спрямо заплатата, при която са назначени. Същото увеличение е предвидено за всеки следващ период от пет години (чл. 79), като в това проличава ясно намерението да се ограничи постоянното преместване на учителите от едно място на друго.

Преподавателите, които навършат 25 години трудов стаж и не са по-млади от 40 години, имат право на пенсия, като се предвижда това да се уреди с особен закон. Същото положение е валидно и за учителските вдовици (чл. 87). Въпросният закон е приет на 15 декември 1888 г. от Петото обикновено народно събрание и е утвърден с княжески указ № 162. Според него трудовият стаж с право на пенсия е намален от 25 на 20 години. Пенсията е равна на половината от средната заплата през последните пет години от службата на учителя. Предвидена е и пенсия за немошни и заболели преподаватели, както и за пострадали по време на работа.³²

Със закона се регламентира устройството и функционирането на мюсюлманските и частните училища. Грижата за първите е поверена на мюсюлманската община начело с мюфтията (чл. 107). Учителите се назначават със знанието на инспектора от самата община (чл. 112). Те задължително трябва да са навършили 17 години, да са български поданици, да имат педагогическа правоспособност и да са нравствени хора (чл. 113). Предвидените за изучаване предмети са четене, писане, смятане, български език, география и познания за мерките и теглилките (чл. 105). Надзорът върху преподаването на мюсюлманската религия е поверен на мюфтията, а изпълнението на всички други законоположения – на окръжния училищен инспектор (чл. 107). Посочено е също така, че мюсюлманите не трябва да се месят във вътрешните дела на християнските училища в смесените общини (чл. 114).

Частните училища са тези, които се поддържат от вероизповедни общини, съставени от български поданици, или от частни лица и отделни дружества (чл. 115). Грижата за поддържането на учебните заведения на вероизповедните общини е поверена на училищното настоятелство (чл. 124), а на останалите – на управителя (чл. 135). В религиозните училища са предвидени за изучаване същите общообразователни предмети като в мюсюлманските. Обърнато е специално внимание, че усвояването на български език е задължително (чл. 122). За останалите частни училища се изисква представяне на подробна програма с условията за приемане на ученици (чл. 131).

Ролята на МНП по отношение на частните училища е да осъществява държавния контрол, да надзирава тяхната дейност и да следи за спазването на законите (чл. 119). Това е предвидено да се осъществява посредством окръжните училищни инспектори. При установени нарушения министерството си запазва правото на ответна реакция, която може да доведе до закриването на подобни учебни заведения (чл. 120, 138).

Със Закона за общинските и частните училища се дава значителна учебна власт на окръжните съвети. Те са задължени от 1 юли, в продължение на две седмици, да заседават по въпросите на учебното дело (чл. 141, 143). Освен членовете на окръжния съвет в сесията участват с право на глас окръжният училищен инспектор и двама от учителите от всяка околия след назначението им от МНП (чл. 141). Сред приоритетните въпроси, които сесията трябва да разглежда, са: обсъждане на мерките за правилното приложение на образователните наредби и закони; определяне броя на необходимите учители; откриването и поправянето на училища; финансовото положение; необходимите преобразования, които трябва да се въведат в училищата, и т.н. (чл. 144).

Практическото приложение на Закона за обществените и частните училища зависи от работата на окръжните училищни инспектори. Поради тази причина Райчо Каролев обръща сериозно внимание на тяхната дейност в представения “Законопроект за Окръжните училищни инспектори”³³, който е приет от Народното събрание и утвърден на 30 януари с княжески указ № 4³⁴.

Самият документ е съставен от пет раздела, в които се определят общите положения, изборът, назначаването, длъжностната характерис-

тика и правата на тези лица. Инспекторите са изборни и представителни органи на МНП във всяко окръжие (чл. 3,5). В законопроекта министърът предвижда в някои училищни окръзи като Софийски и Варненски, където работата е по-обемна, да се назначи от МНП помощник на инспектора (чл. 3). При обсъждането на този въпрос в Народното събрание се решава по-големите административни окръжия, които обхващат повече от 4 околии, да се разделят на две учебни окръжия, всяко със свой училищен инспектор (чл. 4), като по този начин се удвоява числото на кандидатите за заемане на тази длъжност в тези общини (чл. 7).

Според закона основната дейност на инспекторите е да извършват надзор върху материалното и педагогическото състояние на първоначалните и главните училища (чл. 2). Кандидатите за тази длъжност трябва да са български поданици, да не са по-млади от 25 години, да имат завършено средно образование, три години преподавателски стаж, без да им е налагано дисциплинарно наказание, и да не са държавни неизборни чиновници (чл. 25). Предимство имат тези, които имат завършено педагогическо училище или класно образование, придобито преди Освобождението (чл. 26).

В избора на инспекторите взема участие населението на окръга чрез членовете на окръжния управителен съвет, градските училищни настоятели и двама души от всяко селско училищно настоятелство (чл. 8). Гласоподаването е тайно и се ръководи от изборно бюро начело с председателя на окръжния съвет (чл. 15). Изборите се отразяват в дневник, в който се записва всяко важно нещо по време на протичането им (чл. 17). Един екземпляр от него се изпраща в МНП, което от своя страна го предоставя на Министерския съвет, който се произнася относно действителността на изборите (чл. 18). За допуснати фалшификации и установени нередности за виновните е определена глоба от 70 до 400 лв. или затвор от един месец до една година (чл. 19). Според проектозакона тримата с най-много гласове подават прошение до МНП (чл. 17), а министерският съвет определя кой от тях да се назначи (чл. 18). В това постановление ясно се забелязва стремеж за пряк контрол върху назначаването на училищните инспектори от страна на управляващите, което е в разрез с демократичните основи на българското образование. При обсъждането в Народното събрание

тази постановка е променена. Според окончателния текст избора печели този кандидат, който получи най-много гласове, а при равенство между първите се тегли жребий (чл. 16). Спечелилият се представя от министъра на народното просвещение и се утвърждава с княжески указ за срок от три години (чл. 21).

Инспекторите се задължават да обикалят цялото окръжие, като посещават всяко училище най-малко два пъти годишно, а недобре устроените по три и повече пъти (чл. 28). При обсъждането на този член депутатите предлагат инспекторът да дава отчет за изпълнените задачи пред постоянната комисия, за да се избегне предоставянето на фалшиви доклади. На това предложение Райчо Каролев отговаря, че няма нужда от съставяне на допълнителни отчети след всяка обиколка на инспектора, а по отношение на измамите заявява, че подобни неща в бъдеще няма да се случват³⁵. Освен с прекия надзор на училищата инспекторите имат задължение да преглеждат общинския бюджет и разходите за образование, да съдействат за отварянето на нови училища, да насърчават събирането на исторически паметници и данни за училищната статистика и да свикват учителите от окръга на събори, за да им разясняват училищните проблеми (чл. 27). При изпълнението на тези и други задачи инспекторът има право на лично и писмено сътрудничество с всички органи на местната власт. За въпроси, чието решение изисква по-висша инстанция, се отнасят до министъра (чл. 30). При положение че се установи отклонение от преките задължения, което може да навреди на учебното дело, инспекторът се уволнява след подробно и обстоятелствено постановление на Министерския съвет (чл. 31). Това искане за подробна аргументация за уволнението е добавено в Закона при дебатите и има за цел да предпази инспекторите от неправилно и умишлено отстраняване от служба³⁶.

В последната глава, която засяга някои особени разпореждания, е направена поправка спрямо предложения проект относно приспособимостта на Закона за чиновниците спрямо окръжните училищни инспектори. Според депутатите такова приспособяване е невъзможно, защото инспекторите са изборни и затова при вотирането е записано, че инспекторите имат същите права, каквито и другите изборни обществени служители (чл. 32).

Приемането на двата просветни закона отбелязва край на управлението на основните училища посредством окръжни и инструкции. С тях се регламентира в административно отношение най-масовото образование в страната. В законовите положения са застъпени редица възрожденски демократични традиции и следосвобожденския опит в областта на просветата. По този начин утвърдените закони представляват един прогресивен етап в развитието на българското образование и са пример за приемственост в просветните идеи, по които то се ръководи.

Следващият момент в дейността на Райчо Каролев е свързан с прякото приложение на законовите разпоредби и първата стъпка в тази посока е провеждането на избори за окръжни училищни инспектори. С указ № 15 от 27 февруари 1885 г. те са насрочени за 31 март³⁷. Министърът издава Окръжно № 370 от 5 март³⁸, в което дава подробни разяснения на окръжните управители относно тяхното провеждане. Разпоредено е в изборите да вземат участие членовете на старите градски училищни настоятелства, защото изборите за нови са насрочени за 17 март и е невъзможно утвърждаването им да стане в толкова кратък срок. Обърнато е внимание за строгото спазване на закона и най-вече на постановленията, които се отнасят непосредствено за избора на кандидатите. Относно последните Райчо Каролев заявява, че “требва да се обърне най-строго внимание, да се не попаднат лица с съмнителна способност и с неизвестна деятелност”³⁹. Затова той препоръчва на председателя на изборната комисия да се придържа най-строго към чл. 25 и 26 от Закона за окръжните училищни инспектори⁴⁰.

Избраните инспектори са утвърдени на 4 май и Райчо Каролев начертава следните направления относно дейността им: “1) Първата и главна грижа засега ще бъде да се разпоредите да станат испитите на училищата... 2) ще се постараете да пригответе всички нуждни въпроси, които ще трябва да поднесете на окр съвет за разглеждане през настоящата му учебна сесия; 3) нужно ще е да обиколите всичките села на поверения ви учебен окръг или участък, да прегледате зданията, да се запознаете с учителите и училищните настоятелства отблизо; 4) относно обикалянето по окръга ще се съобразявате с §§ 24–30 от инструкцията за инспекторите⁴¹; 5) нужно е да съобщавате в Министерството всичките забележителни неща и наблюдения през всекой

месец, за което строго ще се придържате о § 16 на инструкцията; 6) относително канцеларията ви и годишните отчети ще се придържате о §§ 17 и 18 от инструкцията; 7) за всички недоумения, които би срещнали, ще се обръщате до повереното ми Министерство за разрешение и 8) относително приспособлението на приетий от Народното Събрание и през последната му сесия закон за обществените и частни училища, Министерството ще ви даде своевременно нуждните наставления⁴².

Сериозна грижа за министъра е развитието на учебното дело в планинските райони, където селата и махалите се намират на голямо разстояние едни от други. С Окръжно № 1279 от 29 май 1885 г.⁴³ той препоръчва на инспекторите такива селища да се групират по няколко и в централното да се построи училище. Към него е необходимо да се изгради здание, в което да живеят през зимата учениците от околните села и махали. При прилагане на това окръжно най-добре се справя Кюстендилското окръжие, където всички деца от планинските райони са привлечени в училищата за обучение.

При учителските назначения до този момент много малко внимание се обръща на педагогическата подготовка и способност на кандидатите. Това допълнително вреди на нормалното развитие на учебното дело, защото голяма част от учителите са неспособни и се назначават “като угодничяли пред по-влиятелните граждани или селени”⁴⁴. Затова, за да се сложи край на подобни назначения, трябва да се спазват постановките на законите, и най-вече тази, която се отнася до разпределението на учителите в разряди. Райчо Каролев съветва инспекторите при определянето им да вземат “в най-сериозно внимание не само училищното свидетелство на учителя, но и неговата практика, неговата наклонност, дарба и усърдие към званието; неговото развитие, характер и обноски”⁴⁵. Класифицирането трябва да се извърши през месец юли. За целта се предвижда всички учители от окръжието да се извикат и за всеки един от тях да се изготви подробна характеристика, в която инспекторът да даде своето мнение в кой разряд да се постави всеки от преподавателите. Въпросните списъци трябва да се изпратят за разглеждане в МНП най-късно до 10 август 1885 г.⁴⁶

Във връзка с провеждането на учебната сесия на окръжните съвети с Окръжно № 1629 от 22 юни⁴⁷ министърът препоръчва да се

разгледат следните въпроси: основаването на училищен фонд; разпределянето на училищните участъци и определянето в коя община е възможно поддържането и нормалното функциониране на учебното заведение; преглеждане на състоянието на училищните сгради и изготвяне на програми за осигуряване на удобни помещения за такива; определяне началото и края на учебната година и назначаване на учители в селските райони⁴⁸.

Паралелно с работата си по създаването и насочването на дейността на училищния инспекторат Райчо Каролев обръща внимание и на други съществени въпроси, свързани с управляването от него министерство. Един от тях е построяването на сграда за Държавната печатница, за която през месец февруари министърът моли да му бъдат отпуснати 250 000 лв. С княжески указ № 14 сумата е одобрена и проектът е приведен към практическо изпълнение⁴⁹.

Съществен момент от дейността на Райчо Каролев като министър на народното просвещение е организирането и провеждането на национален учителски събор, на който да се изработят основните правилници и програми за българските училища. В хода на подготовката министърът среща редица трудности, като дори в средата на месец юни Министерският съвет забранява свикването на събора⁵⁰, което представлява опит за дискредитиране работата на Райчо Каролев. Впоследствие това решение е отменено и с приказ № 91 от 27 юни⁵¹ е постановено учителският събор да се проведе от 1 до 20 август в София. Сред поставените задачи за решение са: обсъждане на представените от МНП проекти за програми в първоначалните и средните училища; разглеждане на правилниците за управление на тези учебни заведения и изказване на мнения относно различните предложения за развитието на учебното дело в държавата⁵². За нормалната работа по време на заседанията Райчо Каролев изработва вътрешен правилник. В него се регламентира изборът на управителното бюро и неговата дейност. Определя се начинът на внасяне, обсъждане и гласуване на предложенията, както и времетраенето на заседанията (от 8 до 12 часа). Предвижда се съставяне на комисии за разглеждане на внесените от МНП проекти за програми и правилници, като всяка една от тях се задължава след тяхното изучаване да докладва пред събора⁵³.

На 1 август в сградата на Софийската мъжка гимназия Райчо Каролев открива учителския събор. Участие в него вземат 78 членове,

които съсредоточават своето внимание върху внесените от МНП следни документи: Правилник за управление на първоначалните училища, Програма за първоначалните училища, Правилник за уреждане на средните и специални училища и разни таблици и форми⁵⁴.

За подбора на членовете на учителския събор опозиционният в. “Средец” отбелязва, че е проявена отявлена партизанщина, която проличава и в избора на управителното бюро, а това води до политизиране на учебното дело. Друг недостатък, който печатният орган на цанковистите посочва, е, че МНП не предоставя предварително на членовете на събора изработените правилници и програми, за да могат да бъдат разгледани по-обстойно⁵⁵.

По време на работата на учителския събор най-много противоречия възникват относно учебното съдържание на предметите, като особено внимание е обърнато на това по закон божий и български език⁵⁶. Също така възниква спор за това, дали програмите в мъжките и девическите училища да са еднакви⁵⁷.

Приетата програма за първоначалните училища е по-обемна от предишната, като съдържа всички елементарни понятия и е съобразена с възрастта и умственото развитие на учениците. Към изучаваните до този момент предмети е въведено и гражданско учение⁵⁸. По отношение на програмите за главните училища членовете на събора решават да са еднакви за мъжките и девическите. Единствената разлика е, че за девойките е предвидено изучаването на ръкоделие, като с изготвянето на програмата по предмета е натоварено МНП.

Много спорове предизвиква представеният Проект за програма и уредба на средните учебни заведения. Според него тези училища са двукласни, петокласни и специални. Членовете на учителския събор възразяват срещу обособяването на двукласни училища, което е в противоречие със Закона за обществените и частните училища, където ясно е посочено, че главното училище е трикласно (чл. 6). Поради това съображение е приета програмата на трикласните учебни заведения, а проектът, с който се прави опит за промяна в образователната система, е отхвърлен⁵⁹.

Учителският събор е закрит на 20 август 1885 г. В своята реч по този повод Райчо Каролев изразява съжаление, че краткото време не позволява обсъждането на всички предвидени въпроси. Но независимо

от това той счита, че събитието доказва необходимостта от провеждане на такива събори, които могат да допринесат за доброто развитие на българското учебно дело. “Особено има да ви благодаря, казва министърът на участниците, за изработването на подробните програми, каквито до сега нямаше у нас, а нужда за каквито се усещаше на всяка стъпка. Чрез тия програми вий улеснихте много повереното ми министерство, улеснихте свършено преподавателите и давате скелет в ръцете на желаещите да се заловят за изработването на следуемите учебници.”⁶⁰

Проведеният учителски събор е един от големите успехи в работата на Райчо Каролев като министър на народното просвещение. Свършеното от участниците в него е от голямо значение за повсеместното прилагане на Закона за обществените и частните училища и другите образователни разпоредения на МНП. Предоставена е възможност на учителите и училищните инспектори да изготвят сами правилниците и програмите за развитието на българското образование, което представлява продължение на възрожденската демократична инициатива в тази насока. В приетите нормативни документи е отразена действителността на българското учебно дело, а не е внесен готово европейският опит. Тяхното съдържание е подбрано по такъв начин, че да отговаря на изискванията и потребностите на българското общество⁶¹. С утвърждаването им се дава възможност за съставяне на нови учебници по съответните предмети, които да отговарят на новите изисквания.

Негативна страна при организирането и провеждането на събора е проявената политическа пристрастност при избора на неговите членове, като по този начин Райчо Каролев изолира опозиционно настроените лица спрямо провежданата от него просветна политика. Друга слабост в неговата работа е малкото внимание, което се отделя на проблемите на българското средно образование, и липсата на изградена стратегия за неговото бъдещо развитие.

В края на месец август 1885 г. министърът на народното просвещение завършва всички предвидени административни и педагогически промени, свързани с учебното дело. Но тогава, когато трябва да се пристъпи към тяхното практическо приложение по време на приближаващата учебна година, се случва събитие от изключителна важност за българския народ, което възпрепятства дейността на Райчо Каролев.

На 6 септември в Пловдив е провъзгласено Съединението между Княжество България и Източна Румелия. От този ден правителството на П. Каравелов изоставя всички свои дейности по отношение на вътрешната политика, включително и просветата, и насочва усилията си към защитата на значимото общобългарско дело⁶².

Поради напрегнатата политическа обстановка след обявяването на Съединението всички училища се затварят. Положението още повече се усложнява след избухването на Сръбско-българската война на 2 ноември, когато сградата на МНП е превърната във военна болница и ведомството на практика престава да функционира⁶³. В бойните действия вземат участие много от българските студенти, следващи в различни европейски висши училища. След края на войната голяма част от тях остават без средства за отпътуване, което принуждава Райчо Каролев да съдейства за отпускането на 7000 лв. за техните нужди⁶⁴.

В началото на 1886 г. политическата ситуация както в България, така и на Балканите до известна степен се нормализира. Това позволява от 1 февруари да се възстановят учебните занятия, като, за да се навакса изгубеното, учебната година е продължена до 15 август. Райчо Каролев отново пристъпва към обичайната си работа, като една от най-важните задачи е осигуряването на парични помощи за нуждаещите се училища, подведомствени учреждения, а най-вече за доизграждане на сградата на Държавната печатница. Той обръща внимание и на възстановяването на сградата и помещенията на МНП. С доклад № 1428 от 29 април съобщава на княза, че отпуснатите до този момент суми са изразходени за почистване и дезинфекция на помещенията, и подчертава нуждата от закупуване на нови мебели, включително и шкафове, в които да се подреди архивът на Дирекцията на просветата на бившата Източна Румелия⁶⁵.

Райчо Каролев отделя голямо внимание на дейността на окръжните училищни инспектори и контролира изпълнението на поставените задачи. Министърът осъществява постоянен контрол и върху взаимоотношенията между учителите и училищните настоятелства.

През лятото на 1886 г. в България се разразява остра вътрешнополитическа криза. Тя е предшествана от правителствената криза през април – май, която възниква по повод на заговора на кап. Набоков в Бургас. Тогава министърът на правосъдието В. Радославов подава оставка и в замяна на нейното оттегляне иска отстраняването от каби-

нета на Райчо Каролев и Ил. Цанов. В частно заседание Ст. Стамболов обещава, че министърът на външните дела ще напусне правителството, а положението на просветния министър не е обсъждано⁶⁶. Независимо от постигнатото споразумение през лятото В. Радославов окончателно напуска Министерския съвет, а сред привържениците на управляващата партия настъпва разцепление. Ситуацията се влошава още повече след неуспеха за постигане на помирение между България и Руската империя относно положението на княз Александър I. На 8 срещу 9 август е извършен държавен преврат и българският монарх е принуден да абдикира. Това събитие отбелязва края на дейността на Райчо Каролев като министър на народното просвещение – той е освободен от заемания пост без указ и в нарушение на Търновската конституция.

* * *

По време на двегодишното си участие в управлението на България Райчо Каролев не се изявява като политическа личност в класическия смисъл на тази дума. Като ръководител на Министерството на народното просвещение остава настрана от големите политически събития и се занимава само с въпросите на образованието, които са от неговата компетенция. Затова той може да бъде определен като политик само от гледна точка на това, че просветата на една страна е държавна политика и министърът на народното просвещение е човекът, който я прокарва.

Независимо от доброто познаване на проблемите на българското учебно дело и натрупания опит в предходните години Райчо Каролев пристъпва неуверено и колебливо към своите министерски задължения. Това произтича от обстоятелството, че той за първи път застава на върха на просветната пирамида и от неговите решения зависи успехът в развитието на образованието. Като част от либералното правителство на П. Каравелов се съобразява с партийните предложения в неговата работа и се оставя да бъде направляван от тях. Особен респект изпитва към лидера на партията, който успява да създаде правителство от послушни министри, готови да изпълняват неговата политика. Това най-добре проличава в извършените кадрови смени на ръководните постове в българското учебно дело, които са направени в съображение с желанията на П. Каравелов. Тази угодническа позиция на Райчо Каролев пред министър-председателя е възприета твърде

негативно от мнозина съвременници. В своите спомени за П. Каравелов Д. Ганчев отбелязва: “Държи Каролева за министър на просветата, а управлява това министерство сам. Началниците на отделенията нему докладват, без негово съгласие нито назначения, нито уволнения стават.”⁶⁷ Същата позиция е заявена и във в. “Средец” по повод на някакъв спор между двамата: “Райчо Каролев, послушният Каравелов министър на просвещението, бил недоволен от господаря си Каравелова, както и Каравелов според други пак сведения, бил крайно недоволен от Райчо Каролев, когото намервал за недостоен, негоден за нищо, нехелит и пр. – пишат в него”⁶⁸.

Тази отрицателна страна в поведението на Райчо Каролев, която е характерна и за останалите министри от Каравеловото правителство, не може да определи цялата му дейност на този пост като негативна. С неговото име се свързва провеждането на важни реформи в българското образование, които полагат основата за бъдещото му прогресивно развитие. Като се ръководи от мисълта, че “просвещението трябва да проникне във всяка българска колиба”⁶⁹, той отделя внимание най-вече на уредбата на основното образование, която е регламентирана със закона за обществените и частните училища и закона за окръжните училищни инспектори. Първият законов документ е изграден върху постановките на законопроекта за народните училища на Д. Агура и заслугата на Райчо Каролев се ограничава единствено в отстояването и утвърждаването на заложените в него идеи за преобразования. Независимо от този факт с двата закона той успява да определи ясно облика и функционирането на първоначалните и главните училища, като отстранява всички административни неуредици и създава реални условия за повишаване на грамотността сред населението. Установява демократично управление на образованието, като предоставя инициативата за поддържането и развитието на учебните заведения на общините и училищните настоятелства. Създава точни изисквания по отношение дейността на окръжните училищни инспектори – най-оспорваната длъжност в системата на българското образование след Освобождението. След Съединението на основата на двата закона започва унифициране на общата българска образователна система.

На свикания от Райчо Каролев национален учителски събор е предоставена възможност на пряко ангажираните с учебното дело лица да изготвят съответните правилници и програми за неговото

развитие, което потвърждава демократичния характер на провежданите образователни реформи. Въпреки че участниците не успяват да довършат докрай своята работа, в началото на учебната 1885/1886 година учителите вече разполагат с необходимата им нормативна база, съобразена с изискванията на приетите закони.

Като министър на народното просвещение Райчо Каролев се опитва да повиши социалния статус на педагозите чрез увеличение на техните заплати. Въпреки постоянните му настоявания този въпрос остава нерешен, а учителите остават с едни от най-ниските възнаграждения. Това се отразява на качеството на преподаването и намирането на висококвалифицирани преподаватели, което представлява един от най-сериозните проблеми в работата на Райчо Каролев. Остава нерешен и въпросът с участието на учителите в политическия живот на страната, тъй като не са възстановени техните изборни права.

Друг недостатък в работата на Райчо Каролев е нерешаването на проблемите на средното образование. То продължава да се регулира с инструкции, издавани от МНП, а нуждата от законова уредба е голяма. За това, че той вижда необходимостта от законово регулиране на тази образователна степен, свидетелства предложението за вниманието на членовете на учителския събор проект за средното образование. Обяснението за изоставането на промените в тази област на просветата се състои в недостатъчното време, с което министърът разполага, за пълното реструктуриране на образователната система, и в променената политическа обстановка след Съединението.

Просветната дейност на министър Райчо Каролев, с всички нейни положителни и отрицателни страни, допринася за качествени промени в развитието на българското образование и определя неговото развитие през следващите пет години. Проведените от него реформи са свързани със заложените в Търновската конституция принципи за демократичност на нашето учебно дело и представляват стабилна основа, на която по-късно се опира и доразвива другият голям просветен реформатор Г. Живков.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Банков, Н.** Развой на учебното дело и училищното законодателство. Т-во, Кн., 1906, с. 181–191; **Алексиев, Н.** Нашата училищна политика. С., 1912, с. 49–57; **Йорданов, В.** Развитие на нашето просветно дело от Освобождението до войната (1878–1913). С., 1925, с. 59–65; **Аганасов, Ж.** История на педагогиката и българското образование. Т-во, 1993, с. 35–359.

² **Стоянов, Ив.** Либералната партия в Княжество България (1879–1886). С., 1989, с. 154.

³ Средец, г. II, 1884, бр. 32 от 4 юли.

⁴ Отечество, г. I, 1884, бр. 32 от 30 юни.

⁵ Отечество, г. I, 1884, бр. 53 от 12 септември.

⁶ **Радев, С.** Строители на съвременна България. Т. 1, С., 1990, с. 430.

⁷ Средец, г. II, 1884, бр. 35 от 14 юли.

⁸ НМО, ф. 11, инв. № 500к, л. 15.

⁹ **Иречек, К.** Български дневник. Т. 1, С., 1995, с. 526.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Дневници на IV ОНС, I РС, С., 1886, с. 368.

¹² Пак там, 372.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там, с. 395.

¹⁵ Пак там, с. 394.

¹⁶ Пак там. – В: Прибавление, с. 113–120.

¹⁷ Пак там, с. 505–507.

¹⁸ Държавен вестник, 1883, бр. 72 от 9 юли.

¹⁹ **Йорданов, В.** Цит. съч., с. 61.

²⁰ **Радева, М.** Културната политика на българската буржоазна държава 1885–1908. С., 1982, с. 18.

²¹ Пак там.

²² Дневници на IV ОНС, I РС, С., 1886. – В: Прибавление, с. 120.

²³ Пак там.

²⁴ Закон за обществените и частните училища. С., 1885.

²⁵ Държавен вестник, 1885, бр. 13 от 9 февруари.

²⁶ Закон за обществените и частните училища. С., 1885, с. 3.

²⁷ Дневници на IV ОНС, I РС, С., 1886, с. 394.

²⁸ **Алексиев, Н.** Цит. съч., с. 49, 53.

²⁹ Дневници на IV ОНС, I РС, С., 1886, с. 370.

³⁰ Пак там.

³¹ Пак там, с. 389.

³² **Доросиев, Л.** Развитие на учебното дело в нашите първоначални училища. – В: Училищен преглед, г. IV, 1899, с. 1035–1036.

³³ Законопроект за окръжните училищни инспектори. – В: Дневници на IV ОНС, I РС, С., 1886, с. 505-507.

³⁴ Закон за окръжните училищни инспектори. – В: Държавен вестник, 1885, бр. 12 от 6 февруари.

³⁵ **Дневници** на IV ОНС, I РС, С., 1886, с. 464.

³⁶ Пак там, с. 465.

³⁷ Държавен вестник, 1885, бр. 20 от

³⁸ Държавен вестник, 1885, бр. 23 от 7 март.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ **Инструкция** за окръжните училищни инспектори. Вж. Държавен вестник, 1881, бр. 13 от 4 март.

⁴² Държавен вестник, 1885, бр. 47 от 16 май.

⁴³ Държавен вестник, 1885, бр. 53 от 30 май.

⁴⁴ Държавен вестник, 1885, бр. 70 от 11 юли.

⁴⁵ Пак там.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Държавен вестник, 1885, бр. 64 от 25 юни.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ Държавен вестник, 1885, бр. 18 от 23 февруари.

⁵⁰ Средец, г. II, 1885, бр. 134 от 19 юни.

⁵¹ Държавен вестник, 1885, бр. 67 от 4 юли.

⁵² Пак там.

⁵³ Държавен вестник, 1885, бр. 69 от 9 юли.

⁵⁴ Търновска конституция, г. II, 1885, бр. 159 от 8 август.

⁵⁵ Средец, г. II, 1885, бр. 154 от 24 август.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Търновска конституция, г. II, 1885, бр. 159 от 8 август.

⁵⁸ **Доросиев, Л.** Цит. съч., с. 1037–1038.

⁵⁹ Средец, г. II, 1885, бр. 154 от 24 август.

⁶⁰ Търновска конституция, г. II, 1885, бр. 163 от 22 август.

⁶¹ Търновска конституция, г. II, 1885, бр. 159 от 8 август.

⁶² НА–БАН, ф. 62к, а. е. 8, л. 18–19.

⁶³ Държавен вестник, 1886, бр. 37 от 29 април.

⁶⁴ **Стоянов, Ив.** Цит. съч., с. 178.

⁶⁵ Държавен вестник, 1886, бр. 37 от 29 април.

⁶⁶ **Стоянов, Ив.** Цит. съч., с. 201.

⁶⁷ **Ганчев, Д.** Спомени. С., 1939, с. 266.

⁶⁸ Средец, г. II, 1885, бр. 88 от 16 януари.

⁶⁹ **Стоянов, Ив.** Цит. съч., с. 165.